

Наталія Загребельна¹

МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ РІШЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ В СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

***Анотація.** Стаття присвячена дослідженню особливостей механізму реалізації рішень Європейського суду з прав людини в судочинстві України та Польщі. Наразі всі сфери й галузі суспільно-правового життя ґрунтуються на прямому взаємозв'язку теоретичного й практичного, тобто їхньому діалектичному поєднанні. У цьому разі практику можна назвати певним критерієм або атрибутом, який відображає фактичну істинність теоретичних гіпотез та припущень. Таке ставлення до діалектичного підходу не останнім чином пояснюється юридичною природою судової практики, у зв'язку із чим зростає увага правової спільноти до проблеми її ефективного застосування. Останнє неможливо здійснити без вірної інтерпретації сутності судової практики в якості уніфікованої дефініції. Окрім того, все більше науковців, серед них і вітчизняні, визнають прецедентний характер судової практики, особливо крізь призму обов'язковості рішень Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ).*

***Ключові слова:** ЄСПЛ, механізм реалізації, судочинство, право України, захист прав людини.*

MECHANISM OF IMPLEMENTATION OF JUDGMENTS OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS IN JUDICIARY OF UKRAINE AND POLAND: COMPARATIVE AND LEGAL ASPECT

***Summary.** The article is devoted to the study of the peculiarities of the mechanism of implementation of the decisions of the European Court of Human Rights in the proceedings of Ukraine and Poland. At*

---

¹ **Загребельна Наталія**, кандидат юридичних наук, методист навчально-методичного відділу Інституту післядипломної освіти Київського національного університету імені Тараса Шевченка; n.zagrebelsna@ukr.net

present, all spheres and spheres of social and legal life are based on the direct interrelation of theoretical and practical, ie their dialectical combination. In this case, practice can be called a certain criterion or attribute that reflects the factual truth of theoretical hypotheses and assumptions. This attitude to the dialectical approach is not least explained by the legal nature of case law, which increases the attention of the legal community to the problem of its effective application. The latter cannot be done without a correct interpretation of the essence of judicial practice as a unified definition. In addition, more and more scholars, including domestic ones, are recognizing the precedent of case law, especially through the prism of binding decisions of the ECHR.

Key words: ECHR, implementation mechanism, litigation, law of Ukraine, protection of human rights.

Наразі всі сфери й галузі суспільно-правового життя ґрунтуються на прямому взаємозв'язку теоретичного й практичного, тобто їхнього діалектичного поєднання. У цьому разі практику можна назвати певним критерієм або атрибутом, який відображає фактичну істинність теоретичних гіпотез та припущень. Таке ставлення до діалектичного підходу не останнім чином пояснюється юридичною природою судової практики, у зв'язку із чим зростає увага правової спільноти до проблеми її ефективного застосування. Останнє неможливо здійснити без вірної інтерпретації сутності судової практики в якості уніфікованої дефініції. Окрім того, все більше науковців, серед них і вітчизняні, визнають прецедентний характер судової практики, особливо крізь призму обов'язковості рішень Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ).

ЄСПЛ було засновано 20 квітня 1959 р. Як і тоді, цей міжнародний судовий орган здійснює судочинство та функціонує на основі положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 (далі – ЄКПЛ²), де власне закріплені головні ідеали природних прав і засади плюралізму, свободи та верховенства права. Ратифікувавши ЄКПЛ, ставши повноправним членом Ради Європи у 1995 році, Україна як держава та суб'єкт міжнародної юрисдикції ЄКПЛ визнала її дію на своїй території в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування

---

² Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція № 995_004 від 04.11.1950. Рада Європи. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 03.05.2022).

ЄСПЛ. Зазначене положення кореспондується з низкою національних правових актів, передусім ст. 9 Конституції України, відповідно до якої чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною радою України, є частиною національного законодавства України, а також ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»³, згідно з якою суди мають застосовувати під час розгляду справ Конвенцію та практику ЄСПЛ як джерело права.

Велика частка судових процесів громадян України в ЄСПЛ⁴, що становить 16% від загальної кількості, зумовлює винятковий інтерес до дослідження аспекту значення, ролі, перспектив, здобутків, переваг судової практики ЄСПЛ.

Власне виконання рішень ЄСПЛ для України є серйозною проблемою, оскільки на сьогодні наша держава є другою у рейтингу Парламентської асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) за кількістю невиконаних рішень. У вересні 2020 року ПАРЄ прийняло резолюцію про виконання рішень ЄСПЛ. У доповіді, котру було покладено в основу резолюції зазначається, що «структурні проблеми юридичних систем у певних країнах стають причиною великої кількості подібних позовів». У документі також зазначається, що з часу останньої подібної резолюції «в Україні майже не спостерігається прогресу» з виконанням рішень ЄСПЛ.

На даний момент думка про місце ЄСПЛ як судової інстанції в Україні не є однотайною. Але той факт, що його судова практика наближається до визнання в подібні форми права є неспростовним. Наголошуючи на тому, що реальне утвердження верховенства права в суспільстві й забезпечення кожній особі права на справедливий судовий розгляд у незалежному й неупередженому суді є генетично невід'ємним ключем до демократизму, сутність верховенства права полягає в правах людини й основоположних свободах, котрі

---

³ Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України № 3477-IV від 23.02.2006. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text> . Дата звернення: 03.05.2022.

⁴ Статистика за даними офіційного сайту ЄСПЛ. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Stats_pending_month_2021_BIL.PDF.

виступають тими цінностями, які формують зміст і спрямованість діяльності держави.

Утім, врахування правозахисних і юрисдикційних механізмів ЄСПЛ логічно зумовлено відповідним Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», що стало маневром до зміни міркувань і відношення до судової практики ЄСПЛ.

Відповідно до статті 17 цього Закону «Суди України застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Європейського Суду з прав людини як джерело права», що офіційно говорить про засвідчення законодавцем заходів, які стимулюють можливість модернізації правової системи через переваги прецеденту.

Наразі найбільш вірогідною моделлю взаємодії ЄСПЛ та вітчизняної судової системи, яка має власне відображення на практиці, є так звана доктрина «не четверта інстанція».

Згідно з доктриною субсидіарної ролі ЄСПЛ останній не є «судом четвертої інстанції» відносно національних судів (маються на увазі трирівневі національні судові системи: перша інстанція, апеляція та касація, що функціонують в Україні на підставі ст. 3 Закону України «Про судоустрій та статус суддів»⁵). Відповідно, наразі будь-яке рішення ЄСПЛ фактично є правозахисним механізмом, який в подальшому потенційно може імплементуватися в законодавство хоча б на підзаконному рівні.

Рішення ЄСПЛ, у тому числі ті що мають нормативний (прецедентний) характер, приймаються у процесі вирішення конкретних справ та «прив'язані» до їх фактичних обставин. З цієї перспективи суди загальної юрисдикції більш придатні до застосування практики ЄСПЛ, оскільки вони також вирішують конкретні справи, а фактична прив'язка є найважливішим фактором, який визначає прецедентний характер рішень ЄСПЛ. Більшість правових позицій (стандартів) ЄСПЛ важко зрозуміти поза контекстом фактичних обставин конкретної справи та їх судової оцінки⁶.

---

⁵ Про судоустрій та статус суддів : Закон України № 1402-VIII від 02.06.2016 / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#n11> (дата звернення: 03.05.2022).

⁶ Добвиш М.О. Прецедентне право ЄСПЛ та наближення України до європейського стандартів у сфері захисту прав людини. *Юридичний радник*. 2015. С. 47–55.

Отже, підсумовуючи цю частину аналізу та характеристику основних особливостей ЄСПЛ, базису, яким він керується, та поглядів щодо його місця як судової інстанції в Україні слід зауважити й підкреслити, що відсутність загальнообов'язковості правових позицій, що містяться в рішеннях ЄСПЛ, для національних судових систем, зокрема і для судів держав, проти яких такі рішення ухвалені, не означає, що самі такі рішення не є обов'язковими для цих держав.

Одним із найважливіших прав людини і громадянина України є право на справедливий суд, яке закріплене в ЄКПЛ. Водночас Україна, як вже наголошувалося, посідає третє місце за чисельністю подань громадян до ЄСПЛ. Кожна із шести скарг, що подається до ЄСПЛ, – українська. ЄСПЛ висвітлив статистику щодо діяльності у період за перші три квартали 2020 року. Скарги, що надходили від українців, які стосувались порушення їхніх прав та свобод зі сторони держави, «навантажують» суддів ЄСПЛ на 16,2 %⁷.

Для емпіричного дослідження конкретних рішень ЄСПЛ у справах проти громадян України було обрано деякі кейси, де розглядаються питання, особливо актуальні кризь призму правозахисної діяльності та природних прав людини.

Зокрема, передусім зупинимося на рішенні ЄСПЛ в справі «Юрій Іванов проти України»⁸. У справі містяться не тільки з'ясування та встановлення з боку ЄСПЛ проблем структури та системи, що криються у невиконанні в Україні рішень ЄСПЛ та рішень національних суддів (така ситуація триває вже більше десятиріччя). ЄСПЛ були надані рекомендації та роз'яснення нашій державі щодо усунення першоджерел проблематики та застосування заходів, що мають загальний характер, які були б ефективними на довгострокову перспективу та принесли користь нашій державі в майбутньому⁹.

---

⁷ Тихомирова Г.Є. Про питання значення практики ЄСПЛ та поняття «судова практика». Актуальні проблеми науки. Маріуполь, 2021. С. 58–65.

⁸ Справа «Юрій Миколайович Іванов проти України» (Заява № 40450/04). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_479#Text.

⁹ Хатшюк Н.С., Вікуліп В.О. Виконання пілотного рішення ЄСПЛ в справі «Юрій Миколайович Іванов проти України»: вжиття заходів загального характеру. International scientific and practical conference «Modern trends in development science and practice». 2021. С. 203–211.

Найбільш відомим рішенням, яке виніс ЄСПЛ проти України та яке стосувалось структурної проблеми, була група справ Жовнір. Цим рішенням державу було зобов'язано запровадити ефективний засіб юридичного захисту, який би забезпечив адекватний та достатній захист від невиконання або затримки у виконанні рішень національних судів, за виконання яких вона несе відповідальність відповідно до принципів, встановлених практикою ЄСПЛ. У цій категорії заяв громадян України за період з 2004 року ЄСПЛ виніс понад 300 рішень щодо порушення нашою державою ЄКПЛ. Зважаючи на постійний структурний характер проблеми, ЄСПЛ виніс пілотне рішення у справі Іванов проти України, яке наразі об'єднує ще 2230 аналогічних скарг.

У пілотному рішенні у вищезгаданій справі ЄСПЛ визначив, що дана «пілотна справа» Іванов проти України складалася із двох проблем, що повторювалися, а саме: 1) протягом тривалого часу невиконання рішення суду; 2) відсутність на національному рівні дієвого засобу юридичного захисту.

На виконання такого рішення ЄСПЛ у цій справі наша держава мала вжити таких заходів загального характеру: 1) заходи, що передбачали створення засобів юридичного захисту на національному рівні; 2) розробка альтернативного механізму виконання рішень судів. Саме тому після прийняття «пілотного рішення» Комітет Міністрів Ради Європи в своїй більшості наголошував на питаннях: 1) створення на національному рівні засобів юридичного захисту; 2) проведення оцінки ефективності таких засобів.

До загального заходу, пов'язаного з встановленням на національному рівні правового захисту, відносилось те, що Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень»¹⁰ в 2012 році. Цим законом було встановлено гарантії держави, які були надані щодо виконання судових рішень, виконавчих документів, визначених Законом України «Про виконавче

---

¹⁰ Про гарантії держави щодо виконання судових рішень : Закон України № 4901-VI від 05.06.2012 / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4901-17#Text> . Дата звернення: 03.05.2022.

провадження»,¹¹ та особливості їх виконання. Вищевказаним законом було запроваджено нову спеціальну процедуру щодо виконання рішень суддів, які були ухвалені проти держави, після того як останній набрав чинності. Саме тому вищевказаний закон розповсюджувався тільки на нові рішення, ухвалені після набрання чинності цим законом. Дія вищевказаного закону не розповсюджувалась на рішення, що були ухвалені до набрання ним чинності, тобто «старі рішення».

Органи державної влади в Україні в листі від 9 липня 2015 року надали таку аргументацію: Закон «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень» є «одним із способів гарантування виконання рішень національних судів», це дозволяє дійти висновку про те, що нашою державою залишається виконаним пілотне рішення у справі «Юрій Іванов проти України», оскільки держава зобов'язана створювати ефективні засоби правового захисту на національному рівні, а не такі, що самими ж органами державної влади визнаються як «частково ефективні». Окрім того, держава була змушена визнати, що «кошти, передбачені для цієї мети, є недостатніми для негайного погашення всієї заборгованості». На основі вищевикладеного можна підсумувати, що ЄСПЛ через повторювальність звернень зі сторони громадян України зі скаргами з однаковим предметом спору з метою недопущення перевантаження суддів свого суддівського корпусу прийняв рішення застосувати опцію «пілотного рішення»,¹² яке дозволило об'єднати велику кількість скарг із спорідненим предметом спору в одне провадження та надати відповідні рекомендації із вирішення питань, що призвели до звернення до ЄСПЛ.

Таким чином, в Україні спостерігається тенденція уніфікації й конвергенції рішень ЄСПЛ як механізму реалізації прав людини до чинного законодавства. Тобто, реалізуючи резолюції ЄСПЛ Україна не просто компенсує збитки чи поновлює права, на які посягали, а й паралельно відповідними законодавчими ініціативами намагається

---

¹¹ Про виконавче провадження : Закон України № 1404-VIII від 02.06.2016 / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text> (дата звернення: 03.05.2022).

¹² Гаврилюк О.К. Проблемні питання застосування практики ЄСПЛ національними судами. *Підприємництво, господарство і право*. № 4. 2018. С. 234–239.

діяти превентивно, аби в майбутньому запобігати аналогічним свавільним рішенням. Це підтверджується у тому числі й посиланням українських судів на рішення ЄСПЛ.

Що стосується Польщі, то тут насамперед причину відмінностей з Україною стосовно механізмів реалізації рішень ЄСПЛ необхідно вбачати, як мінімум, у членстві Республіки Польща в Європейському союзі (далі – ЄС). Як і більшість країн-учасниць ЄС, для забезпечення правової основи механізмів реалізації прав людей на основі рішень ЄСПЛ Польща внесла зміни до положень ст. 91 Конституції Польщі. Відповідно, це стало визнанням державою обов'язковою для неї юрисдикції Європейського суду з прав людини. Законодавча гілка влади має узгоджувати всі проекти законів із Конвенцією, вносити зміни чи доповнення або ж скасовувати законодавчі акти, що не відповідають їй. В іншому разі це порушуватиме положення Конвенції вже на стадії національної правотворчості. Виконавча гілка влади повинна розробити ефективний механізм реалізації Конвенції і дбати про її дотримання всіма органами й установами виконавчого спрямування. Судова гілка влади зобов'язана застосовувати положення цієї Конвенції¹³.

Крім цього, Конституційний трибунал Польщі має відповідну компетенцію й повноваження, аби тлумачити кожне індивідуальне чи «пілотне» рішення ЄСПЛ крізь призму національного права. Це дозволяє стверджувати, що реалізація рішень ЄСПЛ у Польщі має прерогативу у порівнянні з внутрішніми приписами нормативно-правових актів, через що останні регулярно переглядаються на наявність колізій і прогалин, особливо в контексті захисту прав та свобод людини і громадянина¹⁴.

Слід зауважити, що загалом питанню якості й ефективності механізмів реалізації рішень ЄСПЛ в судочинстві у Польщі приділяється колосальна увага. Одним із аргументів цьому також слугує те, що Польща є однією з перших держав-ініціаторів спеціальної резолюції Парламентської асамблеї Ради Європи (далі – ПАРЄ). Приміром, 30 вересня 2015 року

---

¹³ Серета Т.М. Загальнотеоретична характеристика механізму імплементації рішень ЄСПЛ в законодавстві Польщі. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. № 2. 2013. С. 405–412.

¹⁴ Ліпська І.В. Поняття європейського судового простору та його впровадження на прикладі Польщі. *Science and Law*. № 3. Р. 25–30.

депутатами ПАРЕ було ухвалено резолюцію «Виконання рішень Європейського суду з прав людини». Основу резолюції становила доповідь щодо наявності структурних проблем в юридичних системах певних країн, які стають передумовами для великої кількості подібних позовів. Серед таких країн – Польща, Туреччина, Румунія, Франція¹⁵.

Однак необхідно визнати, що залишаються й деякі проблемні аспекти в плані реалізації рішень ЄСПЛ. Так, великий резонанс має те, що у Польщі 22 жовтня 2020 року Конституційний Суд Польщі прийняв рішення, яким ще більше обмежив перелік ситуацій, у яких жінки можуть легально зробити аборт. Суд ухвалив рішення, за яким аборти через захворювання чи нежиттєздатність ембріону вважаються неконституційними. Такий підхід до цього питання викликав обурення у польському суспільстві та у важливих інституціях об'єднаної Європи. Зокрема, Комісар Ради Європи з прав людини Дуня Міятович зазначила, що рішення Конституційного суду означає підпільні або закордонні аборти для тих, хто може це собі дозволити, і навіть серйозніші випробування для решти¹⁶.

Також у 2017 році проти Польщі Єврокомісією було подано позов до Суду ЄС стосовно порушень останньою вимог Договору про ЄС щодо принципу незалежності суду. Ухвалений Сеймом Польщі Закон про Верховний Суд зменшив віковий ценз виходу суддів Верховного Суду на пенсію з 70 до 65 років. Це призвело до гальмування діяльності судової системи, оскільки значна кількість суддів Верховного Суду була вимушена піти у відставку. Ця ситуація була визнана Єврокомісією як така, що підриває принцип незалежності національної судової системи і є абсолютно неприпустимою для члена Європейського Союзу^{17, 18}.

---

¹⁵ Здебська А., Мороз І. Виконання рішень Європейського суду з прав людини в різних державах. *Підприємництво, господарство і право*. № 4. 2020. С. 371–374.

¹⁶ Вартовнік О.М. Реалізація принципів та цінностей права ЄС у національних правових системах держав учасниць. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. № 64. 2021. С. 357–361.

¹⁷ Милоненко Ю.В. Дефіцит демократії як ознака неефективності функціонування ЄС. *Порівняльно-Аналітичне Право*. № 4. 2020. С. 826–831.

¹⁸ Брацук З.І. Теоретико-правові засади імплементації права Європейського Союзу в національне право держав-членів : монографія. Львів, 2016. 230 с.

Висновок. Таким чином, можна констатувати, що Польща та Україна мають спільні концептуальні засади, ідеали й принципи стосовно механізмів реалізації рішень ЄСПЛ у судочинстві та правовій системі держав. Проте Польща має набагато більше реальних успіхів і здобутків у плані вдосконалення законодавства саме крізь спектр рішень ЄСПЛ відносно громадян Польщі.

Список літератури

- Брацук З.І. Теоретико-правові засади імплементації права Європейського Союзу в національне право держав-членів : монографія. Львів, 2016. 230 с.
- Вартовнік О.М. Реалізація принципів та цінностей права ЄС у національних правових системах держав учасниць. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. № 64. 2021. С. 357–361.
- Гаврилюк О.К. Проблемні питання застосування практики ЄСПЛ національними судами. *Підприємництво, господарство і право*. № 4. 2018. С. 234–239.
- Добвиш М.О. Прецедентне право ЄСПЛ та наближення України до європейський стандартів у сфері захисту прав людини. *Юридичний радник*. 2015. С. 47–55.
- Здебська А., Мороз І. Виконання рішень Європейського суду з прав людини в різних державах. *Підприємництво, господарство і право*. № 4. 2020. С. 371–374.
- Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція № 995_004 від 04.11.1950. Рада Європи. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 03.05.2022).
- Ліпська І.В. Поняття європейського судового простору та його впровадження на прикладі Польщі. *Science and Law*. № 3. Р. 25–30.
- Милоненко Ю.В. Дефіцит демократії як ознака неефективності функціонування ЄС. *Порівняльно-аналітичне право*. № 4. 2020. С. 826–831.
- Про виконавче провадження : Закон України № 1404-VIII від 02.06.2016 / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text>. (дата звернення: 03.05.2022).
- Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України № 3477-IV від 23.02.2006 / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text> (дата звернення: 03.05.2022).
- Про гарантії держави щодо виконання судових рішень : Закон України № 4901-VI від 05.06.2012 / Верховна Рада України. URL:

The formation and peculiarities of the implementation
of the European Union's Eastern policy

- <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4901-17#Text> (дата звернення: 03.05.2022).
- Про судоустрій та статус суддів : Закон України № 1402-VIII від 02.06.2016 / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#n11> (дата звернення: 03.05.2022).
- Середа Т.М. Загальнотеоретична характеристика механізму імплементації рішень ЄСПЛ в законодавстві Польщі. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. № 2. 2013. С. 405–412.
- Справа «Юрій Миколайович Іванов проти України» (Заява № 40450/04). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_479#Text (дата звернення: 03.05.2022).
- Статистика за даними офіційного сайту ЄСПЛ. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Stats_pending_month_2021_BIL.PDF (дата звернення: 03.05.2022).
- Тихомирова Г.Є. Про питання значення практики ЄСПЛ та поняття «судова практика». *Актуальні проблеми науки*. Маріуполь, 2021. С. 58–65.
- Хатнюк Н.С., Вікуліп В.О. Виконання пілотного рішення ЄСПЛ в справі «Юрій Миколайович Іванов проти України»: вжиття заходів загального характеру. *International scientific and practical conference «Modern trends in development science and practice»*. 2021. С. 203–211.